

## НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

У статті розглядаються особливості формування української національної ідентичності, аналізуються ментальні, світоглядні відмінності між західноукраїнською, південноукраїнською та східноукраїнською субкультурами.

**Ключові слова:** національна ідентичність, національна самоідентифікація, етнічна асиміляція, національна еліта, народ.

Майбутнє незалежної України значною мірою пов'язане з процесом формування солідарної політичної нації. Успішність цього процесу визначається передусім синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної і етнічної. Це питання постало з проголошенням незалежності України і продовжує залишатися одним з найбільш актуальних у галузі етнополітики і державної внутрішньої політики. Особливості української національної ідентичності пов'язані з державними, а точніше бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денационалізації етнічних українців, регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями. Аналіз, в історичній ретроспективі, факторів, які обумовили значною мірою феномен української ідентичності, є метою цієї наукової розвідки.

На повільність процесів національної самоідентифікації в Україні впливає поміж іншого слабкість традиції дослідження національної ідентичності. Щоправда, останнім часом вітчизняні вчені приділяють досить багато уваги цим питанням. Зокрема, в працях О. Картунова, І. Кресіної, Л. Нагорної, Ю. Римаренка, Л. Шкляра, М. Шульги [1] переосмислено традиційні уявлення щодо тлумачення низки понять етнополітологічної науки, розроблено нові підходи щодо визначення місця і ролі етнічного, національного в політичних процесах. Наприкінці ХХ ст. з'явилося ряд фундаментальних праць західних дослідників з проблем формування національної ідентичності: «Уявлені спільноти» Бенедикта Андерсона (1983), «Соціальні передумови національного відродження у Європі» Мирослава Гроха (1985), «Національна ідентичність» Ентоні Сміта (1994), в яких уточнюється сам термін «національна ідентичність», оскільки він відрізняється від інших колективних ідентичностей, таких як клас, стать чи раса. Найбільш повною та концептуальною слід визнати дефініцію Е. Сміта: «Концепт національної ідентичності можна визначити як підтримування та постійна репродукція патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів та традицій, які є складниками спадщини націй, та водночас ідентифікацію особистостей

з цією особливою спадщиною и цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями» [2, с. 30].

Таким чином, національна ідентичність являє собою синтетичний феномен, що інтегрує у собі різні аспекти соціо-лінгвоетно-культурної ідентичності людей у контексті їхньої приналежності до певної історичної спільноти. Одним з найважливіших аспектів етнологічного аналізу цього явища є розуміння історичної мінливості способів конституювання національної свідомості, існування типологічно різних способів культурної рефлексії самого феномена національності. Доцільно розрізнявати наступні типи: 1) архаїчний; 2) романтичний; 3) модерний; 4) постмодерний. Архаїчний тип виникає в рамках первісної родо-племенної спільноти людей, що передусє виникненню етносів і націй у сучасному розумінні цього слова. Тому цей тип точніше буде називати протонаціональним.

Для більшості дослідників майже аксіомою є бачення витоків національної самосвідомості українців з часів Київської Русі — етнічноспорідненої держави, яка консолідувала слов'янські племена. Одним із перших теоретичне обґрунтування цієї концепції дав історик М. Брайчевський, який запропонував розглядати етнічний розвиток Русі наступним чином: анти-початкова Русь VI-VII ст., Київська Русь IX-XIII ст. [3, с. 7].

Формування української народності відбувалось в несприятливих зовнішньополітичних і специфічних геополітичних умовах. Так, межування українських територій з азійським простором і сама азіатська навала у XIII ст. призвело до призупинення формування етнічної самоідентифікації українців майже на самому його початку. Саме її непевністю можна частково пояснити кволий опір асиміляційним процесам, які невдовзі розпочалися. У той же час у XIII — XV ст. на північному узбережжі Руського (Чорного) моря і в Таврії формувалась локально-регіональна ідентичність, у формуванні якої переплилися західноєвропейські та східні традиції. У XVI-XVII ст. пограничне розташування стимулювало колонізаційні, міграційні процеси у південних та східних напрямках, що дало можливість розширення української етнічної території. Активна колонізаційна політика західних держав-сусідів призвела до протилежних наслідків: звуження етнічної території, а також формування відмінних рис національної ідентичності. За висловом Л.Нагорної, процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, «розмивався» ... обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ [4, с. 48].

Усвідомлення українцями своєї історичної індивідуальності було прискорено початком польсько-українського протистояння,

яке проходивши під лозунгом боротьби за православ'я, мало передусім етнічне забарвлення. Історики вимережують його початок з кінця XVI століття – від, умовно кажучи, Берестейської унії (1596).

Боротьба «за віру християнську», «проти...ворога віри нашої грецької» [5, с. 180-181, 184] в тих конкретно-історичних умовах отримала етнічний характер: означала боротьбу за збереження «руського народу» – поняття, що його українське письменство кінця XVI – початку XVII століть починає вживати за аналогією з польським політичним народом (*natio Polona*), приймаючи за орієнтир «Хроніку» Мацея Стрийковського (1582). Відбувається виокремлення *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чие існування санкціонується Божим промислом (Київські святині), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) і втілюється в персоніфікованій безперервності своїх лідерів (панів-шляхти) [6, с. 175].

Ототожнення релігії з етнічністю дало можливість, по-перше, зберегти свою окремішність в несприятливих геополітичних умовах і, по-друге, сприяло укріпленню початків національної самосвідомості і національної ідентичності «народу росский» [7, с. 423]. Саме релігійна ідентичність становила ще протягом наступного сторіччя основу ціннісної системи української громади [8].

Визвольна війна прискорила визрівання етнічної самосвідомості українського народу. З іншого боку – державність стала важливим фактором консолідації української народності. В часи автономії (у складі Польської держави) в Україні постала унікальна система управління, подібна укладу козацького війська. Козацька старшина взяла на себе всі адміністративні, судові, податкові функції. Гетьман та його оточення виконували роль центрального уряду, Старшинська рада була постійно діючою інституцією з виборними представниками від усіх регіонів Гетьманщини й визначеними повноваженнями. Була прийнята державна символіка, Україна отримала права на дипломатичні зносини. Спираючись за загальною підтримку повсталого народу, Богдан Хмельницький заявляв: «Ми всю Україну у ляхів відберемо» [9, с. 30]. На історичній арені замість «руського народу» нарешті з'явилися українці. Отже, відокремлення українських земель з річпосполитського світу завершилося народженням цілісного образу *батьківщини*, в якому етнічна територія України вперше злилася з устроєвим (козацьким) ладом, тобто державою, на ній розташованою, а *народ* набув обрисів зв'язної політичної спільноти, що охоплювала все розмаїття прошаркових груп.

У XVII-XVIII ст. вже в новому – московському політико-географічному контексті процес усвідомлення своєї національної окремішності різко загальмувався, оскільки втратив нічим не за-

мінний у домоdernу добу релігійний каталізатор. Росія, на відміну від Речі Посполитої, не відчужувала українців за релігійною ознакою, а отже, їй не давала їм приводу трансформувати свою середньовічну релігійну ідентичність у новочасну національну.

Еліта дістала дворянські титули, простолюди — православних попов, релігійний центр після перенесення патріархату з Києва до Москви остаточно збігся з політичним, тож українцям лишалося тільки змиритися з власною периферійністю і вдовольнитися визнанням за собою певної регіональної специфіки. Адже у той період передусім — віра і приналежність до певного суспільного стану, а не мова, культура, історія та місцеві звичаї — визначала людську ідентичність.

Еліта Гетьманщини ще деякий час наївно вважала Малоросію окремою державою з власними кордонами, урядом, інституціями. Вона могла б, але не стала ядром «малоросійської» нації, що дало привід Т. Шевченку навіть звинуватити її в «зраді». Процес кооптації в російську еліту «підсолоджувався» наданням економічних привілеїв дрібномаєтним малоросійським поміщикам. Запропоновані генерал-губернаторами умови ідентифікації з російськими панівними верствами були з готовністю прийняті малоросійським дворянством, яке навіть отримало в Катерини статус «покірних малоросів». Очевидно, з цих часів (на довгі роки) закладається комплекс «меншовартості» як результат зміни етнічної ідентичності. Катерина II повністю покінула з «іграми» в автономію. Автономні права Гетьманщини було скасовано, селяни закріпачені, а еліта почала «занурюватися» в імперське культурне середовище. На імперській тріаді «самодержавство, православ'я, народність» виховувалось українське зросійщене дворянство кінця XVIII — початку XIX ст. Ці ідеї були обґрунтовані у творах В. Татищева, М. Ломоносова, а остаточно втілення знайшли в «Истории государства Российского» М. Карамзіна.

Входження до російської культури не покінуло, однак, із малоросійським патріотизмом, а лояльність до російського трону якимось чином поєднувалася в українцях із відданістю Малоросії та її інституціям. Історик Зенон Когут пояснює це співіснуванням двох ідентичностей, — явище, яке було на той час розповсюдженою нормою у великих багатонаціональних державах. Українська дворянська молодь, здобувши російську освіту, відривалася від національного коріння, її поглинала російськомовна урбаністична культура. У багатьох відношеннях ці інтелігенти були водночас і українцями, і росіянами. Відома дослідниця в сфері культури Л. Гринфельд, говорячи про XVIII ст., зазначає, що «не менш 50% руських націоналістів першого призову були українцями» [10, с. 32].

Ситуація змінилась з приєднанням до складу Росії Правобережної України (1795). Це співпало у часі з процесом утвердженням в європейській культурі романтизму з його інтересом до народної культури. В середовищі польської шляхти, яка зберігала домінуючі позиції в економічній та політичній сферах на Правобережжі, принаймні до 1830-х рр., романтизм стає домінуючим настроєм. Польське посередництво зіграло велику роль у започаткуванні романтизму на Україні.

На початку XIX ст. українці звернулись як до засобу відповіді на запитання: хто складає «нас», а хто «інших», — до етнографії. Молодь зацікавилася минулим та старовиною. Малоросійська еліта вступає в період «наукового інтересу» — спершу до своєї історії, згодом до фольклору, звичаїв, мови, а тоді ще далі — укладає словники і граматики, починає складати українською мовою вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого «діалекту» у початкових школах. Очевидною була самоідентифікація, пошуки автентичності, української окремішності в межах імперії. Свідчення такого роду думок можна знайти в поемі Семена Дивовича «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.), яку ми можемо вважати одним з найбільш раних утверджень української позиції. У цьому творі «Малороссия» терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великоросія перебувають під одним правлінням, але все ж у неї є своя історія і свої характерні особливості [11, с. 2].

У 30-40-х рр. XIX ст. з появою української інтелігенції, яка почувала себе відчуженою й маргіналізованою за мовно-культурною ознакою, починається відродження українського націоналізму — тепер уже на мовно-культурній основі. Нове покоління українофілів — М. Костомаров, П. Куліш, М. Белозерський, а також безперечно Т. Шевченко, перетворили українофільство в націоналістичну ідеологію, яка вже не допускала співіснування в одній людині різних ідентичностей. Розвиток політичної думки, зокрема ідеології націоналізму свідчить про появу модерного типу рефлексії національної ідентичності.

Словом, локальна еліта перейшла (за класифікацією становлення національної ідентичності Мирослава Гроха) від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького», здебільшого навіть не підозрюючи, що наслідком цих культурно-освітніх захоплень стає перетворення цілком лояльного щодо імперії регіонального патріотизму в принципово антиімперський політичний націоналізм, а відтак і в «масовий національний рух» (заклучну фазу, на якій, врешті, й формулюються вимоги автономії або й незалежності).

Вагома риса ідентичності цього періоду — це формування концепту національної держави, початок боротьби за свій суве-

ренітет та незалежність. На користь цього свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства («малоросійське особнічество»), яке викликало різку реакцію у вищих урядових колах. Вищі урядовці на чолі з Миколою І визнали, що це вже був не просто прояв регіонального патріотизму, не пережиток старовини, пов'язаний лише з «відновленням мови, літератури і «нравів Малоросії» (цитата з матеріалів справи Кирило-Мефодіївського братства [12, с. 309] — прим. авт.), а початок українського сепаратизму і націоналізму.

В 1850–70-ті роки відбувається гуртування інтелектуальних сил у пошуках найбільш дієвих засобів збереження й піднесення національної самосвідомості. Виникають різні легально-просвітницькі товариства в Західній Україні: «Руська бесіда», «Матиця руська», «Просвіта» та ін. На одне з перших місць висувається діяльність київської «Громади». На чільне місце виходить український осередок у Петербурзі, у якому заходами П. Куліша (за матеріальної підтримки українських поміщиків Галагана і Тарновського) функціонували друкарня та видавництво. Цей осередок у 1861–1862 рр. видає журнал «Основа», в якому друкувалися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, М. Костомарова. Українофіли запровадили новий термін «украї́нці» замість розповсюдженого русини або малороси для виокремлення з загальноросійського масиву населення.

Одним з ключових для розвитку національної ідентичності у др. половині ХІХ ст. було вирішення мовного питання: стандартизація української мови і створення словника. Зазначимо, що питання емансипації національної мови, перетворення її з народного діалекту в стандартизовану літературну мову було типовою рисою національних рухів в Центральній та Східній Європі [13, с. 67-84]. Про значення, яке надавали українофіли мовному питанню свідчить лист М. Костомарова до О. Котляревського, в якому зокрема йдеться: «Необхідно написати велику, наукову, філологічну роботу, де показати, що південноруське нареччє є самобутня мова, а не неорганічна помісь руського з польським» [14, с. 70]. На перший план висувалося ідентифікаційне, національно-репрезентативне значення української мови. Проблема полягала в тому, що не лише в суспільстві, пресі, а навіть у самому українофільському середовищі точилися дискусії щодо ролі і місця української мови, можливості та доцільності існування української мови як самостійної, незалежної від російської. Узагальнюючи цю проблему, І. Лисяк-Рудницький писав, що «серед проблем, які стояли перед українським народом в ХІХ ст. самою зловіщою була проблема вибору між асиміляцією в загальноруську націю і утвердженням окремої національної індивідуальності» [15, с. 25].

Асиміляційні процеси в Російській імперії особливо посилися в останній чверті XIX ст. Соціальними механізмами асиміляції українців виступила модернізація самої Росії: будівництво залізних доріг, крім того — відміна кріпацтва і столипінська програма, що стимулювали переселенські процеси. Всього, за підрахунками С. І. Брука і В. М. Кабузана, в другій половині XIX ст. «обрусили» 1,5 млн. українців [16, с. 26,30]. На сході та півдні формувалась регіональна поліетнічна національна свідомість. За думкою Л. Нагорної, процеси штучної етнічної асиміляції істотно вплинули на характер національного самоусвідомлення і рефлексії історичної пам'яті [4, с. 52]. Внаслідок інтенсивного «перемішування» формувалась особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю [17, с. 125].

На зламі століть українці склали менше третини всього міського населення; решта припадала на росіян та євреїв [18, с. 68-69]. Модернізація явно залишала українців осторонь. Українців ототожнювали із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися. Значною мірою цей поділ існує й сьогодні. Суперечності, у тому числі етнополітичного розвитку, та дилеми, що виникали з цього протиріччя, формували особливості національної ідентичності протягом усього XX ст.

На заході формувалася відмінна (за своєю основою) ідентичність, яка базувалась на етнічній основі і намагалась зберегти автентичну українську традицію. З втратою православ'я цей регіон фактично був позбавлений тих політичних і культурних орієнтирів, за які він боровся протягом століть як складова частина однієї національної держави. За умов, коли після 1867 року Галичина фактично отримала статус польської автономії в межах Австро-Угорської імперії, боротьба за виживання вимагала виходу за межі етно-конфесійної площини, потребувала політичної активності і чіткої національної ідентифікації. Це породило появу і подальше суперництво двох національних ідентичностей та політичних напрямків у середовищі галицьких греко-католиків: московфільської (російської) та народовської (української). Московфіли живилися підтримкою російського уряду, народовці — української інтелігенції. Ця боротьба завершилася на початку XX ст. перемогою народовців. З одного боку, серед галичан закріпили українську національну ідентичність гості зі східної України — Драгоманов, Куліш, Антонович і Грушевський, з іншого, цьому сприяв перехід на українську національну платформу греко-католицької церкви на чолі з Андреем Шептицьким.

Упродовж першого десятиліття XX ст. більшість українських суспільно-політичних діячів, письменників розглядали проблему внутрішньоукраїнської єдності як найважливішу. У 1906 р. іс-

торик Михайло Грушевський опублікував статтю під заголовком «Україна і Галичина», в якій попереджав своїх співвітчизників: якщо вони не будуть зважувати всіх своїх кроків, то можуть закінчити як серби і хорвати [19].

На жаль, злет авторитету національної ідеї період розквіту національної еліти в першій чверті ХХ ст. виявився надзвичайно коротким: більшовицька українізація, «коренізація» обернулись антиукраїнським терором, вихолощенням всього, що мало національне забарвлення. Наслідком такої політики стала відмова або приховування своєї етнічної приналежності. В період СРСР відбувався процес формування радянської ідентичності, нової національної спільноти «радянського народу», безнаціональної за своєю основою, соціальної бази режиму. Масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, склали основу її формування.

Таким чином, регіональний вираз національної ідентичності має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично, під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин, а також були детерміновані специфічними геополітичними умовами України. На обставини розвитку українських земель, формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій наголошували і наголошують як вітчизняні, так і західні дослідники. Зокрема, С. Гантінгтон зазначав, що лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює захід від православ'я, проходить прямо її (Україною — прим. автора) центром ось уже декілька століть [20, с. 209]. Сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають досить неприємні наслідки. Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, в умовах відсутності власної державності, відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах у їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності. Однак, з нашої точки зору, немає підстав говорити про конфлікт етнічних субкультур в Україні. Можна говорити про існуючі значні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованих західноукраїнською південноукраїнською та східноукраїнською.

### Список використаних джерел:

1. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. 2007. — С.111-127; Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. авт. колективу Ю. І. Римаренко. — К., 1996. — 942 с.; Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. — К., 1996. — 200 с.



2. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
3. Брайтчевський М. Ю. Конспект історії України // Старожитності. – 1991. – Ч. 1-6. – С. 2-14.
4. Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. – №7-8. – 1997. – С. 47-56.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – В 3-х т. – М., 1954. – Т.1. – 364 с.
6. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – 312 с.
7. Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1990. – 558 с.
8. Рубчак М. Українці у вигнанні: забуття тепла батьківського вогнища // Політологічні читання. – 1995. – №1. – С. 115-140.
9. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – 564 с.
10. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX ст.). – СПб., 2000. – 259 с.
11. Шпорлюк Р. Створення України // Людина і світ. – 2000. – №3. – С. 2-16.
12. Кирило-Мефодіївське Товариство. Матеріали у 3-х т. – К., 1990. – Т. 3. – 399 с.
13. Андерсен Б. Уявлені спільноти. – К., 1994. – 294 с.
14. Кілька записок М. Костомарова з 1859-1870 років // Україна. – 1929. – №10-11. – С. 65-72.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе модерної української історії. – К., 1994. – Т. 1. – 142 с.
16. Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 21-30.
17. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 111-127.
18. Статистический ежегодник России. – М., 1918. – С. 66-74.
19. Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. – XXXXVI. – 1906. – С.114-123.
20. Гантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003. – 345 с.

In this article we are talking about conditions of national identity forming, historical and geopolitical circumstance which provide it regional character. In historical view we are talking about outside and inside factors, their influence become a differentiation in national identity of the Ukraine citizens.

**Key words:** national identity, national identification, ethnic cleansing, national elite, people.

*Отримано 10.03.2010*